

su prinuđeni da se iz Niša povlače preko Albanije do Grčke, deleći sudbinu svog naroda i vojske. List počinje ponovo da izlazi u Solunu 8. aprila 1915, sa novim urednikom. Osnovni zadatak lista u ratnim prilikama bio je da održava visok moral vojske i naroda i da prenosi čitaocima događaje sa bojišta. Dopisnici su bili dužni da šalju izveštaje o izbeglicama i načinu na koji žive, kao i važnim događajima iz svakodnevnog života. Pisalo se o Solunskom procesu iz 1917. godine protiv vođa oficirske organizacije „Crna ruka“, o Jugoslovenskom odboru, ulasku SAD u rat 1917. godine i drugim temama.

Treća i poslednja celina nosi naslov *Srpska stranka i list Velika Srbija u Kraljevini SHS 1920–1926* (175–281). Autor navodi teme kojima se list bavio u naznačenom periodu i piše o promenjenim političkim i društvenim okolnostima, uticaju zapadnih saveznika i stvaranju jugoslovenske monarhije, kojoj je data uloga da kao „sanitarni kordon“ i „tamponzona“ štiti druge evropske zemlje od proleterškog internacionalizma novostvorene sovjetske Rusije. Potom se govori o nastojanju Kominterne, italijanskih fašista, različitih nemačkih i habzburških revizionista da destabilizuju i unište novu građansku monarhističku Jugoslaviju, uz podršku novih jugoslovenskih „ugnjetenih nacija“, kao i o nastojanju državnih vlasti da suzbiju „velikosrpski hegemonizam“. List *Velika Srbija* je u tom periodu postao glasilo Srpske stranke, koja je formirana 26. decembra 1920, na čelu sa advokatom Radivojem K. Novakovićem. Jedan od glavnih ciljeva i zahteva, kako autor ističe, bio je da jugoslovenska država promeni ime u „Kraljevina Velika Srbija“. Ponovno izdavanje *Velike Srbije* predstavljalo je pokušaj oživljavanja „velikosrpske ideje“ iz vremena Stevana Vladislava Kaćanskog i njegovog sina Vladislava. Suštinski cilj lista kao i same Srpske stranke bio je da se zakonskim putem bori za ostvarenje navedene ideje. Međutim, i unutar Srpske stranke i njenog glasila ubrzo je došlo do pojave frakcija i stvaranja nove Srpske stranke sa partijskim glasilom istog imena *Velika Srbija*.

Tadašnje vlasti u Beogradu su negativno gledale na ove listove i na njihovu ideologiju koja se kosila sa idejom jugoslovenstva. Na kraju je došlo i do postepenog gašenja Novakovićevog lista zbog antiradikalskih stavova. I pored promena vlasnika, u „frakcionaškom“

listu *Velika Srbija* postojao je isti antiklerikalni stav, pre svega protiv akcija hrvatskih i slovenačkih klerikalaca. Novi vlasnik lista postao je Aleksandar Stanojević, poslanik u Skupštini i blizak novoformiranoj frakciji Srpske stranke i njenom partijskom glasilu. *Velika Srbija* više nije bila samo glasilo Srpske stranke već i Srpske narodne organizacije Đorđa Čokorila iz Bosne. List Aleksandra Stanojevića imao je isto ideološko polazište koje je podrazumevalo ostvarenje „velikosrpske ideje“. Žutić, između ostalog, pominje i pojavu Srpske nacionalne omladine (SRNAO) koja je ostala nepoznata i neistražena tema u jugoslovenskoj i srpskoj istoriografiji.

Dvobroj *Velike Srbije* objavljen maja 1924. u redakciji Aleksandra Stanojevića je poslednji broj koji se može pronaći u bibliotekama i arhivima, pa je usled objektivnih okolnosti otežano proceniti do kada je tačno izlazio list u Stanojevićevoj redakciji. Autor pretpostavlja da je izašlo još nekoliko brojeva lista do jeseni 1924. godine, koji su bili vezani za poslaničku funkciju A. Stanojevića. S druge strane, list *Velika Srbija* Radivoja Novakovića je izlazio neredovno do gašenja 1926. godine. Žutić zaključuje da je nestankom Srpske stranke iz političkog života Kraljevine Jugoslavije i prestankom izlaženja njenog lista *Velika Srbija*, u potpunosti nestao i pomen srpskog imena u političkom, kulturnom i nacionalnom životu Srba sve do 1939. godine i osnivanja Srpske radikalne stranke Milana Stojadinovića. Trend od pre 1939. godine nastavio se u jednopartijskoj socijalističkoj Jugoslaviji, da bi se raspadom države početkom devedesetih godina 20. veka i obnovom višestranačkog političkog sistema ponovo pojavile stranke sa srpskom odrednicom.

Stefan Stanković

Čedomir Pavić, S PACIFIKA NA SKADARSKO BLATO, priredili: dr Krinka Vidaković-Petrov, dr Đorđe N. Lopičić i Tomaš Čorović, Podgorica, Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori, 2016, 143.

U obeležavanju Prvog balkanskog rata 1912/13. godine i Prvog svetskog rata 1914–1918. pored brojnih monografija, rasprava, članaka, feljtona, prikaza i osvrtu u oktobru 2016. u Podgorici je objavljena knjiga Čedomi-

ra Pavića *S Pacifika na Skadarsko blato*. Čedomir Pavić (1882–1914) kao i njegova knjiga *S Pacifika na Skadarsko blato* potpuno su nepoznati u najširoj javnosti kao i u našoj savremenoj literaturi. Pavić je bio novinar i publicista, saradnik i urednik u srpskim iseljeničkim listovima u SAD s početka 20. veka, poznat retkim istraživačima koji su se bavili srpskim iseljeništvom u SAD. Dr Krinka Vidaković-Petrov je proučavala srpsku iseljeničku kulturu u SAD krajem devedesetih godina prošlog veka i u biblioteci Srpskog narodnog saveza u Pittsburgu otkrila Pavićevu knjigu *S Pacifika na Skadarsko blato*, objavljenu u San Francisku 1913. godine ćirilicom. Zatim je u svojoj knjizi *Od Balkana do Tihog okeana*, Beograd 2014, napisala zapaženu studiju o Paviću i njegovoj knjizi. Na ovaj način kulturna javnost je bila upoznata sa biografijom i novinarskim, publicističkim i književnim radom Čedomira Pavića. O Pavićevoj knjizi su se veoma povoljno izrazili recenzenti univerzitetski profesori: dr Milo Lompar, dr Jovan Delić, dr Aleksandar Petrov i dr Aleksandar Životić.

Čedomir Pavić je objavio zbirku *Prva knjiga pjesama* u Beogradu 1903. godine, u kojoj uvodna pesma nosi naslov *Hram slobode*. Cenzura u Crnoj Gori je optužila Pavića da „vređa kneza Nikolu“ pošto je u stihu naveo: „Pod poetskom krinkom jedan despot grubi“. Kada je Pavić zbog pogoršanog zdravlja došao na odmor u rodno mesto Šavnik, bio je uhapšen. Posle kraćeg vremena pušten je iz pritvora. To nezakonito hapšenje je bilo uzrok da 1904. godine ode u SAD, gde se odmah uključio kao saradnik, a kasnije i urednik uglednih srpskih iseljeničkih listova u Njujorku, Čikagu, Pittsburgu i San Francisku. Bio je urednik lista *Srbin i Srpske straže* u Njujorku 1906. godine. Uređivao je najpoznatiji srpski iseljenički list *Amerikanski Srbobran* u Pittsburgu 1907. godine, koji i danas izlazi. U San Francisku je 1909. bio urednik *Srpskog glasnika*. Kao saradnik i urednik napisao je više članaka, rasprava, komentara, prikaza i osvrta u srpskim iseljeničkim listovima u SAD.

Pavić je sa svojim drugom Markom Dakovićem (1880–1941) prešao iz Cetinjske gimnazije u peti razred Prve muške gimnazije u Beogradu, gde je i maturirao. Pripadao je naprednoj crnogorskoj omladinskoj i studentskoj organizaciji koja je bila protivnik autokratskog režima

knjaza Nikole Petrovića u Crnoj Gori. Još kao učenik Prve muške gimnazije u Beogradu pokazao je interesovanje za književnost, prevodio je neke romane i druge tekstove sa francuskog jezika, svoje pesme čitao na kružocima dačke književne sekcije. Kao student književnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu u književnoj družini *Zora* čitao je svoje pesme i objavio je nekoliko pesama u književnim časopisima u Beogradu. Najprestižniji srpski književni i društveni časopis *Srpski književni glasnik*, čiji je urednik bio poznati književni kritičar i profesor univerziteta dr Jovan Skerlić, objavio mu je dve pesme u broju 1 od 1. januara 1914 – *Indijanka* i *Odjek oko zemlje*.

Književni opus Pavića, osim zbirke *Prva knjiga pjesama*, obuhvata više pesama koje su objavljene u nekoliko srpskih književnih časopisa i dve knjige. Prva je *S Pacifika na Skadarsko blato* publikovana ćirilicom u San Francisku 1913. godine, štampa Braće Jevtić iz San Franciska, a druga *Srbi i srpske organizacije u Americi* u Čikagu 1913. godine, izdanje štamparije „Ujedinjenog Srpstva“ iz Čikaga, ćirilicom.

Pred nama je knjiga *S Pacifika na Skadarsko blato* koja je reprint izdanja objavljenog u San Francisku 1913. godine na 179 stranica. Do danas ovu knjigu nije imala nijedna biblioteka u Srbiji i samo zahvaljujući dr Krinki Vidaković-Petrov delo se prvi put publikuje u Srbiji. Krinka Vidaković-Petrov, najbolji poznavalac srpske iseljeničke kulture u SAD, kao i života i rada Čedomira Pavića, napisala je predgovor u kojem na sažet i pregledan način opisuje Pavićev život i rad i njegovu knjigu *S Pacifika na Skadarsko blato*.

Po čemu su ova knjiga i njen autor značajni? Kao što smo naveli Pavić se 1909. godine nastanio u Kaliforniji u gradu Oklandu blizu San Franciska gde je bio urednik *Srpskog glasnika*. Izbijanjem Prvog balkanskog rata 1912. godine on organizuje i predvodi 120 dobrovoljaca Srba i Crnogoraca iz Kalifornije koji se vozom preko Njujorka, a zatim brodom od Njujorka do Bara pridružuju crnogorskoj vojsci u borbi za Skadar. Crnogorski zvaničnici su bili iznenađeni dolaskom Pavića na čelu grupe dobrovoljaca, jer je ranije bio obeležen kao „opozicionar“. Kada je bilo u pitanju oslobođenje otadžbine, Čedomir Pavić i ostali dobrovoljci nisu imali nikakvu dilemu i pokazali su visoku patriotsku svest i rodoljublje.

U knjizi *S Pacifika na Skadarsko blato* Pavić je detaljno i slikovito opisao putovanje grupe od 120 srpskih i crnogorskih dobrovoljaca iz Kalifornije, vozom kroz Ameriku do Njujorka i brodom do Bara. Zatim, hronološki, dokumentovano i detaljno opisuje borbu za Skadar u periodu od 12. oktobra 1912. do 29. januara 1913. godine. Naročito detaljno prikazuje poznatu borbu za osvajanje utvrđenja Bardanjolt u kojoj i sam učestvuje. U knjizi, koja je jedinstveno svedočanstvo iseljenika-dobrovoljca iz SAD, opisuje i prilike koje je zatekao u Crnoj Gori. Knjiga se sastoji od pet poglavlja. Prvo poglavlje *Na Pacifiku pred polazak* opisuje polazak iz San Franciska vozom prema Njujorku; drugo *S Pacifika na Atlantik kroz Sjedinjene* – prolazak kroz SAD do Njujorka; treće *Od Njujorka do Bara okeanom i Sredozemnim morem* – putovanje brodom; četvrto *Kroz Crnu Goru od Bara do Grude* – noćište u Baru; peto *Kod Skadra: od dolaska u logor do juriša na Bardanjolt i tri Bardanjolska dana*, prati boravak u logoru i put preko Kira.

Pavić je svakodnevno slao izveštaje sa fronta u San Francisko gde je izlazio *Srpski glasnik*. Njegovi članci su sakupljeni u knjigu koja je već 1913. objavljena i bila namenjena čitaocima *Srpskog glasnika* iz San Franciska. Učesnici borbe za Skadar su bili iseljenici iz Amerike, čitaoci kojima je knjiga namenjena su bili iseljenici iz Amerike i konačno pisac knjige je bio iseljenik iz Amerike. U knjizi Pavić opisuje obične ljude, vojnike i civile, njihova ranjavanja i pogibije, mlade i stare, muškarce i žene, njihova reagovanja, vojničke logore, događaje, predele. Opisuje samo ono što je video, čuo i kao vojnik doživio kao svedok događaja. Pavićeva knjiga, napisana jasnim i razumljivim jezikom, predstavlja značajan i jedinstven dokument o srpskim i crnogorskim dobrovoljcima u Balkanskom ratu 1912–1913. godine. Knjiga je naišla na veoma dobar prijem kod naših iseljenika u Americi.

Završetkom Balkanskih ratova Pavić dolazi u Beograd da nastavi započete studije književnosti. Kada je Austro-Ugarska napala Srbiju 1914. godine, prijavljuje se u dobrovoljački odred svog druga iz Prve beogradske gimnazije majora Vojislava Voje Tankosića. U borbi sa austrougarskom vojskom Čedomir Pavić gine 16. avgusta 1914. u poznatoj bici na Mačkovom kamenu. U to vreme bio je cenjen i poznat u intelektualnim krugovima u Srbiji, pa je *Poli-*

tika 21. avgusta 1914. na prvoj strani objavila tekst: „Čeda Pavić – Još jedna žrtva. U teškim i krvavim borbama na Drini poginuo je kao dobrovoljac u četi vojvode Vuka i Čedomir Pavić, student i novinar.“

Od tada pa do današnjih dana Čedomir Pavić je praktično bio zaboravljen. Neshvatljivo je da niko između dva svetska rata o njegovom nacionalnom, društvenom i književnom radu u SAD nije ništa pisao. Prvi koji je ukazao na Pavićevu delatnost i radove bio je poznati prof. dr Miodrag Popović značajnim člankom „Zaboravljeni pesnik Čedomir Pavić“ u listu *Politika* od 5. aprila 2003, gde navodi: „Kao poetska prethodnica ekspresionizma, Pavić će se kod nas javiti pre Rastka Petrovića, Stanislava Vinavera i Miloša Crnjanskog“. Najviše je o Paviću pisala dr Krinka Vidaković-Petrov u svojim knjigama *Srbi u Americi i njihova periodika*, knjiga prva, Beograd 2007. i *Od Balkana do Tihog okeana, Kultura i književnost srpskih iseljenika u SAD*, knjiga druga, Beograd 2014. Tomaš Čorović u svojoj knjizi *Šavnik iz zaborava*, Beograd 2009, takođe piše o Paviću i njegovoj porodici.

Priredivači su objavili više fotografija Čedomira Pavića i njegove porodice, njegovog rodnog mesta Šavnika, gradova iz vremena koji su vezani za Pavićevu delatnost: Njujork, Čikago, Pitsburg, San Francisko, Berkli, Bar, Šavnik i Podgorica, kao i nekoliko ratnih fotografija Skadra i crnogorske vojske pod Bardanjolom i Skadrom. Priredivač Tomaš Čorović je napisao sadržajan pogovor, u kojem je izložio biografiju Čedomira Pavića i njegove porodice, uz opis rodnog Šavnika.

Priredivači dr Krinka Vidaković-Petrov, dr Đorđe N. Lopičić i Tomaš Čorović su zaslužni zato što su privatnom inicijativom realizovali objavljivanje knjige Čedomira Pavića i na taj način konačno posle 102 godine otrgli od neopravdanog zaborava književnika, novinara, publicistu, nacionalnog radnika, patriotu i borca koji je herojski poginuo na Mačkovom kamenu 16. avgusta 1914. Naučna, stručna i najšira čitačka publika ima priliku da najzad na neposredan način upozna ovu vrednu knjigu. Zasluga i pohvala pripada i izdavaču: Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori, Podgorica.

Jelena Lopičić Jančić